

گزارشی در بارهٔ مجموعهٔ «گنجینه تاریخ ادبیات کودک ایران»

● سیدعلی کاشفی خوانساری*

گزارش

اشاره

مستندنگاری‌ها و ثبت وقایع بیرامونی رویدادهای ادبی و فرهنگی اهمیت فراوانی در تحلیل‌های تاریخی بعدی و همچنین طراحی و اجرای برنامه‌های مشابه خواهد داشت. همچنین در دسترس بودن چنین اطلاعاتی درباره آثار ادبی در نگارش نقد تکوینی بسیار راهگشا خواهد بود. با این حال کمتر شاهد آن هستیم که نشریات فرهنگی به این مسئله توجه نشان داده و خاطرات و حواشی رویدادها را در قالب مصاحبه، یادداشت یا گزارش جستجو و ثبت کنند. فصلنامه دارالفنون از دبیر مجموعه کتاب‌های «گنجینه تاریخ ادبیات کودکان» خواست درباره این مجموعه که طی سال‌های گذشته توسط انتشارات مدرسه (مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان) به چاپ رسیده، توضیحات و اطلاعاتی را نقل کند. ضمن ابراز تشکر از این اقدام شایسته، امیدوارم این اطلاعات علاقه‌مندان و پژوهشگران ادبیات کودک و نوجوان را به کار آید.

□ تعریف مجموعه:

مجموعه کتاب‌های «گنجینه تاریخ ادبیات کودکان» به بازنشر تعدادی از آثار برجسته و مهم ادبیات کودک و نوجوان ایران که در دوره قاجار منتشر شده‌اند، می‌پردازد. بازنشر هر عنوان کتاب با مقدمه‌ای علمی به قلم یکی از پژوهشگران این عرصه همراه است. در برخی کتاب‌ها نیز پانوشتهایی به متن اصلی کتاب اضافه شده است. برخی از این کتاب‌ها با همان صفحه‌آرایی و شمایل چاپ قدیمی بازنشر و تعداد کمتری مجدداً حروفچینی، ویرایش و صفحه‌آرایی شده‌اند.

در تمام کتاب‌ها مقدمه‌های ثابتی به قلم ناشر (نیم‌صفحه) و همچنین به قلم دبیر مجموعه (۴ صفحه) درج شده است. مطابق آنچه در این مقدمه‌ها آمده مهم‌ترین هدف این طرح

* محقق و پژوهشگر حوزه تاریخ تعلیم و تربیت

شناسایی، بررسی و در دسترس قرار دادن آثار ارزشمند قدیمی ادبیات کودک است که با وجود تأثیر تاریخی شگرف، امروزه فراموش و از دسترس خارج شده است. در مقدمه ناشر آمده است: «با توجه به رسالت سازمانی انتشارات مدرسه در تأمین نیازهای پژوهشی در زمینه تعلیم و تربیت، انتشار مجموعه گنجینه تاریخ ادبیات کودک و نوجوان در دستور کار این مؤسسه قرار گرفت.»

در مقدمه دبیر نیز درباره اهمیت طرح و ضرورت و تناسب حمایت وزارت آموزش و پرورش و انتشارات مدرسه از چنین طرحی سخن رفته و برآوردهایی درباره تعداد کتب کودک و نوجوان در دوره قاجار ارایه شده است.

● پیشینه اقدامات مشابه:

بررسی و بازنشر آثار قدیمی یک حوزه موضوعی را یکی از مهم‌ترین نمودها و گونه‌های تاریخ‌نگاری هر حوزه و نشانه‌ای از حرفه‌ای شدن، مستقل شدن و نهادینه شدن آن مقوله دانسته‌اند.

اولین نمونه از بررسی جدی آثار قدیمی ادبیات کودک و نوجوان ایران در آخرین سال‌های حکومت قاجاریان و به قلم «غلامرضا رشیدپاسمی» در نشریه ایرانشهر برلین و درباره کتاب احمد نوشته «عبدالرحیم طالبوف»، آن هم حدود سی سال پس از انتشار جلد اول کتاب احمد منتشر شد. همو در سال‌های بعد در نشریات مختلف همچون نشریه تعلیم و تربیت آثار دیگری از طالبوف همچون پندنامه مارکوس را مورد تحلیل و بررسی قرار داد (مقاله اول را در کتاب «خواندنی‌های نوباوگان ایران» ص ۱۳۵ و مقاله دوم را در کتاب «کتب قرائتی کودکان ایران» بخوانید).

اولین نمونه بازنشر آثار قدیمی ادبیات کودک، سال ۱۳۳۲ در تبریز و به همت حسین احمدی‌پور صورت گرفت. او یک نسخه خطی قدیمی را که احتمال دارد هیچ وقت چاپ نشده باشد، با تغییر نام و مقدمه‌ای بسیار کوتاه منتشر کرد (معرفی و تحلیل این کتاب را در مقاله «مشعل فروزان؛ اولین تلاش برای احیای کتب قدیمی ادبیات کودک» بخوانید).

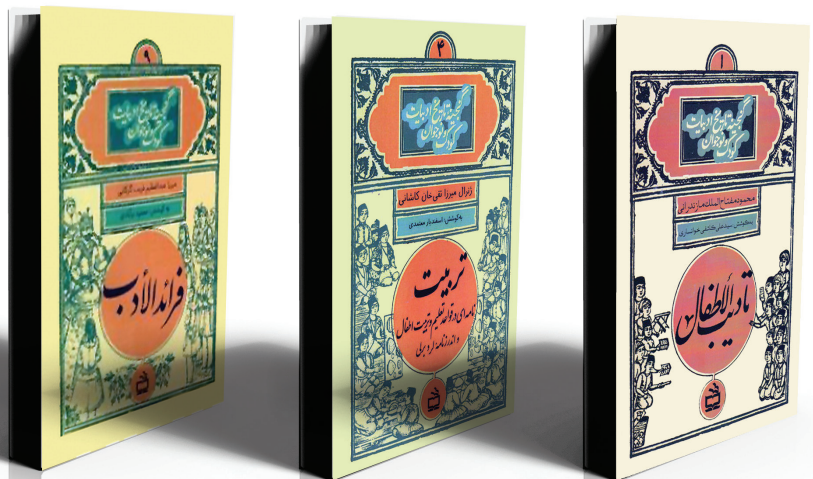
تا پیش از این طرح (و البته پس از آن تا به امروز) هیچ‌گاه مجموعه‌ای از آثار قاجاری ادبیات کودک و نوجوان منتشر نشده بود، اما بازنشر چند کتاب بچه‌خوانی (کتب دوران پیشامدرن که در مکتبخانه‌ها تدریس می‌شده است) همچون نصاب‌الصبیان، صدکلمه، موش و گربه و همچنین دو کتاب قاجاری از طالبوف به کوشش باقر مومنی در دوره پهلوی و همچنین کمتر از ۲۰ اثر پراکنده از مفتاح‌الملک، اعلم‌الدوله، حکیم‌باشی کاشانی، میرعلی‌نقی حکیم‌الممالک، جمال‌الدین اسدآبادی، ابراهیم خان عکاس‌باشی، اشرف‌الدین نسیم شمال و ... در سال‌های پس از انقلاب اسلامی پیش از این مجموعه سابقه داشته است. گفتنی است تنها کسی که در این زمینه دست به بررسی و بازنشر دو کتاب زده است باقر مومنی است و دیگران تنها یک کتاب و کوشش در این زمینه داشته‌اند.

همچنین دکتر مرحوم حسن ذوالفقاری و دکتر محبوبه حیدری در سال ۱۳۹۱ مجموعه سه جلدی به نام ادبیات مکتبخانه‌ای منتشر کردند که گرچه منبع اصلی آن‌ها نسخه‌های چاپ سنگی و سربی (قاجاری و پهلوی) افسانه‌ها بود، اما عمده آثار منتخب ایشان مربوط به آثار فولکلور و دوران پیشامدرن و متفاوت از تعریف مجموعه ما می‌باشد.

پیشینه طرح گنجینه تاریخ

از حدود سال ۱۳۷۵ پژوهش و نگارش در حوزه تاریخ ادبیات کودک و نوجوان را آغاز کردم. (نگاه کنید به کتاب از نقد گفتن و مقالات مذکور در منابع). اولین کتاب‌های من در این حوزه در سال ۱۳۷۵ با نام نشریات کودک و نوجوان ایران و در سال ۱۳۸۲ با نام از باب قرائت اطفال (درباره مطالب مربوط به کودکان در نشریات پیش از مشروطه) منتشر شد و این روند در سال‌های مختلف ادامه یافت و تا زمان شروع این طرح حدود سی کتاب در زمینه تاریخ ادبیات کودک و نوجوان (قاجار، پهلوی، معاصر، مطبوعات، دینی، بازنویسی‌ها و ...) از این قلم منتشر شده بود.

به گمانم از حدود سال ۱۳۹۰ با همراهی سرکار خانم نرگس پدram که از سندپژوهان و همچنین مرمت‌گران شاخص نسخ خطی و کتب چاپ سنگی و از مدیران کتابخانه شخصی مرحوم علی‌اصغر مهدوی است، پژوهش درباره محمود مفتاح‌الملک و آثارش را آغاز کردیم و به مرور به اطلاعات ذی‌قیمت و منحصر به فردی درباره او و آثارش دست یافتیم. به گمانم از حدود سال ۱۳۹۲ ما مجموعه‌ای پنج جلدی از آثار کودکانه مفتاح‌الملک را آماده انتشار داشتیم که در ابتدای هر یک از کتاب‌ها مقاله مفصل و مستقلاً درباره او، پیش‌بینانش، فرزندان و نوادگانش، آثار انتشاراتی، مطبوعاتی و مدارس او و ... آمده بود و ... (جالب آن که هنوز سه جلد از آن مجموعه منتشر نشده است).

اینجا بود که این طرح را حدود سال ۱۳۹۵ با مدیر انتشارات مدرسه در میان گذاشتیم و پذیرفته شد.

■ شروع طرح

- کار ما در فاز اول و دوم طرح شامل این ۱۶ کتاب به کوشش افراد ذیل بود:
۱. تأدیبات اطفال / محمود مفتاح‌الملک / سیدعلی کاشفی خوانساری
 ۲. مثنوی اطفال / محمود مفتاح‌الملک / نرگس پدرام
 ۳. اخلاق مظفری / آقاخان نبیل‌الدوله / سیدمحسن مهربانی
 ۴. تربیت / میرزا تقی حکیم‌باشی کاشانی / اسفندیار معتمدی
 ۵. گلزار ادبی / سیداشرف‌الدین حسینی / پیوند فرهادی
 ۶. اخلاق مصور / ابراهیم خان عکاس‌باشی / محمدجواد احمدی‌نیا
 ۷. رهنمای سعادت / احمد سعادت / مسعود کوهستانی‌نژاد
 ۸. کتاب علی / یحیی دولت‌آبادی / سیدعلی کاشفی خوانساری
 ۹. فرآیند ادب / عبدالعظیم قریب گرگانی / محمود برآبادی
 ۱۰. چرا به این جهت / محمدکاظم محلاتی و محمدعلی فروغی / نرگس پدرام
 ۱۱. تسهیل‌التعلیم / مصباح‌السلطنه انصاری / سیدمحسن مهربانی
 ۱۲. سفینه طالبی یا کتاب احمد / عبدالرحیم طالبوف تبریزی / حمیدرضا شاه‌آبادی
 ۱۳. تاریخ ایران / محمدحسین و محمدعلی فروغی / مسعود کوهستانی‌نژاد
 ۱۴. عاق والدین / ناشناس / مهدی فردوسی مشهدی
 ۱۵. خاله سوسکه / ناشناس / خسرو صالحی
 ۱۶. سلیم جواهری / ناشناس / محمد جعفری قنواتی

اولین کتاب از این مجموعه (تأدیبات اطفال) سال ۱۳۹۶ و بقیه مجلدات در سال‌های ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸ منتشر شدند، اما دو جلد آخر مجموعه هنوز منتشر نشده است. ضمناً همه این چهارده جلد سال ۱۳۹۸ به وزارت ارشاد ارایه و در سایت خانه کتاب ثبت شدند لذا تاریخ شناسنامه و تاریخ ثبت رسمی کتاب‌ها متفاوت است.

بر اساس اطلاعات سایت خانه کتاب تاکنون تنها کتاب سفینه طالبی از این مجموعه تجدید چاپ داشته است (دو بار). همچنین چاپ‌های دوم و سوم کتاب تسهیل‌التعلیم نیز مشاهده شده است. کتاب‌های ارائه شده در غرفه انتشارات مدرسه در نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران در اردیبهشت ۱۴۰۱ نشان می‌داد که ظاهراً موجودی تعداد بیشتری از عناوین این مجموعه به پایان رسیده اما باز نشر نشده‌اند.

لازم به ذکر است ویراستاری مقدمه‌های این شانزده جلد را خانم هاله سینایی نوبندگانی از ویراستاران حرفه‌ای و از دانش‌آموختگان کارشناسی ارشد ادبیات کودک در دانشگاه شیراز به عهده داشتند. همچنین صفحه‌آرایی و طراحی جلد کتاب‌ها به عهده آقای احمد قائمی

مهدوی بود که از مدیران هنری قدیمی و خوش سابقه کتب و مطبوعات کودک و نوجوان هستند. طراحی یونیفورم جلد نیز حاصل ذوق کوروش پارسا نژاد هنرمند مشهور بود. در ۱۴ جلد منتشر شده از این مجموعه کتاب‌های اخلاق مصور و اخلاق مظفری با مقدمه ۵۵ صفحه‌ای مفصل‌ترین مقدمه و کتاب‌های تسهیل‌التعلیم و فرائدالادب با ۳۴ صفحه کوتاه‌ترین مقدمه‌ها را دارند. میانگین حجم مقدمه‌ها در این ۱۴ جلد ۴۵ صفحه است. حجم کلی کتاب‌ها هم بسیار متنوع بود. حجیم‌ترین کتاب چاپ شده کتاب احمد یا سفینه طالبی با ۵۱۷ صفحه و تاریخ ایران با ۴۵۶ صفحه و کم‌حجم‌ترین عاق والدین با ۶۶ صفحه و گلزار ادبی با ۸۴ صفحه بود.

□ فاز سوم طرح

پس از چاپ چند جلد از کتاب‌های مجموعه و استقبال نسبی که از سوی مدیران وزارت آموزش و پرورش و همچنین نهادهایی چون شورای کتاب کودک، هیئت خرید کتاب وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، فرهنگستان زبان و ادب و ... روی داد، ناشر از دبیر مجموعه درخواست کرد که سومین سری کتاب‌ها هم تهیه و ارائه شود. پس از مذاکره دبیر و مدیر انتشارات توافق شد که در این سری از کتاب‌ها از نویسندگانی دعوت به همکاری شود که در شانزده کتاب قبلی همکاری نداشته‌اند. کتاب‌های سری سوم این طرح که طی سال ۱۳۹۸ تحویل ناشر شدند، عبارت بودند از:

۱. اصول علم جغرافیا برای دوره ابتدایی / میرزا رضا مهندس / روجا علی نژاد
۲. لاک‌های ادب / احمد سعادت / محمدعلی کمالی نهاد
۳. اخلاق اساسی (مرزبان‌نامه) / کاتوزیان طهرانی / الهام زارع
۴. خانم خزوک / جبار باغچه‌بان / منوچهر اکبرلو

۵. هدایة‌التعلیم/ میرزا حسن رشديه/ اعظم هدايتی
۶. معلم الاطفال/ احمد شيخ‌الاسلام قفقازی/ مریم جلالی
۷. نهیة‌التعلیم/ میرزا حسن رشديه/ مهرداد فردی‌ار
۸. سرگذشت یتیمان/ اسماعیل آصف‌الوزاره/ حمیدرضا شاه‌آبادی
۹. صد درس/ میرزا حسن رشديه/ سیدرضا باقریان موحد

◎ برخی دستاوردهای طرح:

انتشار این مجموعه از جهات مختلف دارای اهمیت و ارزش است. در قالب این طرح ۱۴ عنوان کتاب شامل پنج کتاب مربوط به دوره ناصری، پنج کتاب از دوره مظفري و چهار کتاب از دوره احمدشاهی منتشر شده‌اند. تأدیبالاطفال شاید اولین داستان جدید ادبیات کودک در ایران باشد. مثنوی‌الاطفال اولین گزیده و بازنویسی متون کهن برای کودکان است. گلزار ادبی اولین تجربه مجموعه شعر کودک در ایران است. تربیت اولین رساله مستقل درباره تعلیم و تربیت کودکان و شامل اشارات مهمی درباره خواندنی‌های کودکان است. راهنمای سعادت از اولین کتب خاص آموزش دختران در ایران است. کتاب علی، اولین کتاب درسی ایران و اولین کتاب درسی دینی است. چرا به این جهت چه در نسخه مطبوعاتی خود و چه وقتی به کسوت کتاب درآمد گام مهمی در ادبیات غیرداستانی کودک و خردسال و روش تدریس است. کتاب احمد کتابی بسیار مهم و تأثیرگذار در سیر تاریخ ادبیات کودک و نوجوان ایران است. کتاب تاریخ ایران اولین کتاب درسی تاریخ برای مدارس است. عاق والدین نمونه مهمی از ادبیات دینی کودکان در فرهنگ ایرانی است. فرئادالادب اولین نمونه از تدوین جنگ‌گونه کتاب درسی از منابع مختلف و متعدد است. اخلاق مصور کتابی از یک شخصیت مهم فرهنگی و هنری در تاریخ ایران است که از بعد تصاویر و تعداد چاپ در تاریخ ادبیات کودک دارای اهمیت است. اخلاق مظفري نیز از اولین تلاش‌ها برای مناسب‌سازی و بازنشر کتب درسی قدیمی است.

◎ بازتاب‌های طرح:

درباره این مجموعه دو نوشته کوتاه از مرحوم دکتر حسن ذوالفقاری (در سایت و صفحه فرهنگستان زبان و ادب فارسی) و آقای مسعود میرعلایی (در سایت و صفحه کتابک) منتشر شد. همچنین چند نقد درباره برخی مجلدات این مجموعه انتشار یافت از جمله نقد آقای روح‌اله مهدی‌پور عمرانی بر کتاب تأدیبالاطفال در شماره اول گاهنامه نقد کتاب کودک و نقد خانم فیروزه شیریان بر کتاب گلزار ادبی در دهمین شماره همان گاهنامه. گفتنی است این مجموعه به مناسبت هجدهم تیرماه، روز ملی ادبیات کودک و نوجوان در سال ۱۳۹۸ در محل سرای اهل قلم مؤسسه خانه کتاب رونمایی شد.

